

AYVALIK YERLEŞİMİNDE XIX. YY SOKAK ÇEŞMELERİ

Timur KAPROL

Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Edirne
timurkaprol@trakya.edu.tr

Özet: İnsanların su ihtiyacını karşıladıkları çeşmeler, bazen tarihi yerleşmelerin odak noktasını oluşturan meydanlarda bağımsız bir yapı, Balıkesir ve Ayvalık örneğinde olduğu gibi evlerin ön cephe duvarlarına bitişik olarak, bazen de sokaklarda bağımsız bir mimari yapı olarak karşımıza çıkarlar.

Çeşmeler, tarihi kent dokularında yer aldıkları mekânlar ile birlikte, kentsel bütünü birer parçası olmuştur. Sokak, meydan, avlu gibi yer aldıkları alanları mimari bakımdan mikro ölçekte ölçülendiren, makro ölçekte ise kentsel silüeti zenginleştiren birer odak noktası olurken aynı zamanda kentsel mekânların biçimlenmesinde de önemli birer toplumsal öge rolü oynamışlardır.

Bu çalışmada **amaç:** Ayvalık'ın tarihi dokusunda yer alan ve günümüze kadar araştırılmamış olan tarihi çeşmelerin envanterinin çıkarılarak, gerek kent mekanında yer alışları, gerekse yapımsal ve stilistik özelliklerini içeren mimari özellikler otuz bir örnek araştırılarak, belgelemektir. **İncelemede yöntem olarak;** Rölöve ve fotoğraflama ile belgeleme yaparak çalışma sonrası, bir binaya bağımlı olarak veya tamamen bağımsız olarak inşa edilmiş olmaları bağlamında çeşmelerin tasniflenmesi hedeflenmektedir. Bu tasnifleme de ayrıca tarihi süreç içinde her bir çeşme irdelenecek var ise geçirdiği değişimler araştırılarak, günümüze ilk haliyle ya da değişerek gelip gelmedikleri de araştırılacaktır.

Sonuç olarak; Su kültürünün, Ayvalık Tarihi Kent Dokusundaki yansıması olan çeşme mimarisinin, kentsel mekânın fonksiyonel ve görsel biçimlenişinde, toplumsal etkileşimin ve beğenisinin verisi olarak ele alınması yanı sıra çeşmeleri inşa eden sanatkarların düşünce insanı olarak, doğaya, insana ve çevreye duyarlı bir mimari oluşum sergiledikleri gözlemlenir.

Öneri: yaşamsal deneyim ile yoğrulan, sosyal yaşam verileri, yaşam çevresine aktararak, yaşam mekânlarının oluşumunu tanımlamaları hususundan hareketle, gerek kentsel kurguda gerekse birim ölçekteki mimari kurgularda yer alan ve uygarlık tarihinde öneme sahip, Ayvalık tarihi dokusundaki "çeşmeler" in gelecek kuşaklara aktarımının gerekliliği görüşüne varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ayvalık, Sokak çeşmeleri, Koruma, Su kültürü, Tarihi doku

Nineteenth Century Street Fountains in Ayvalık Settlement

Abstract: Fountains which meet the water needs of the people are seen sometimes an independent body as the focus of the squares as in the cases of Balıkesir and Ayvalık adjacent to the front walls and sometimes seen as an independent architectural interests.

Fountains being the historic venues in the tissues with which they are located have become an integral part of the whole. Fountains which micro-scale streets, squares, courtyards in terms of architecture, and macro-scale urban sky-lines of the urban spaces that enhance the formation of a focal point, also played an important role in the social element.

This study aims to investigate and to document the architectural features of thirty-one samples in the historical structure of Ayvalık which include the stylistic and constructive characteristics in the city square by creating the inventory of the fountains.

The research method aims to classify the fountains as independent and dependent constructions after working through the documentation of Surveying and photographing them. This classification will also be examined for each fountain and if there is the changes will be investigated in every historical period from past to the present.

As a result, fountain, architecture which is the water culture reflected in Ayvalık historical town structure, is observed as functional and visual shaping urban space, social interaction and be treated as data, as well as artisans who built fountains as people thought, nature, people and environment.

Recommendation: It is thought that kneaded with the experience of life, social life, transferred to surrounding life, descriptions of life in regard to the formation of spaces of movement and urban fiction-scale architectural constructions and the unit in the importance and the history of civilization, fountains in Ayvalık's historical structure should be transmitted to next generations.

Keywords: Ayvalık, Street fountains, Protection, Water culture, Historical texture

GİRİŞ

İnsan yaşamının en gerekli ve etkili elemanı su biyolojik, fiziksel ve psikolojik açıdan canlı yaşam çevresinin ana unsurudur. Su olmaksızın insan yaşamı ve kent yapısını düşünmek mümkün değildir. İnsanoğlu suya kendisinin hayat kaynağı olarak biyolojik gereksinimi dışında, yapma çevresini düzenlemede araç olarak ihtiyaç duymaktadır. İnsanlar her zaman doğal su kaynaklarının yanında ya da yakınında yaşama şansına sahip değildirlir. Ancak su, insan yaşamının en önemli maddesidir ve bu nedenle insanlar tarih boyunca kanallar, suyolları ve göletler yaparak suyu yaşadıkları bölgelere taşımışlardır.

Geçmişte bir yerleşmede yaşayan ailelerin su ihtiyaçları yerleşmeyi oluşturan mahallelerde inşa edilen çeşmelerden karşılanmıştır. Çeşme sayısı mahallenin büyüklüğüne göre değişmektedir. Çeşme yapıları da diğer yapılar gibi yapıldıkları dönemin mimarisini ve sanatını yansıttığı gibi o yerleşmede yaşayan toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu günümüze yansıtan kültür mirasıdır.

Çeşmeler bazı yerleşmelerde meydanlarda ve sokaklarda, bazı yerleşmelerde ise evlerin sokak cephelerine bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Bazı yerleşmelerde de mahallenin meydanında veya sokaklarda yer aldıkları gibi bu yerleşmede yer alan evlerin mutfak işlevini yüklenen mekânında sokaktan getirilen suyun biriktirildiği taş su deposunun ön cephesi olarak karşımıza çıkar. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde çeşme yapılarına önem verilmiş ve giderek bir külliye'nin ögesi olmuştur. Çoğunlukla tek cepheli olarak karşılaştığımız çeşmeler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde meydanlarda 2 bazen 4 cepheli olarak da karşımıza çıkarlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıf sistemim içinde yer alan çeşme yapıları Osmanlı'nın son döneminde vakıfların merkezileşmesi ve kaynak yetersizliği nedeni ile giderek işlevlerini kaybetmiş, yıkılmış ve yok olmuşlardır. Cumhuriyet'in ilanından sonra yerleşmelerdeki çeşmelerin bakımı belediyelere bırakılmıştır. Yerleşmelerin dışında kalan çeşmeler bakımsızlıktan işlevlerin kaybetmiş ve süreç içerisinde yıkılmışlardır.

Balıkesir İl'ine bağlı bir ilçe olan ve Ege Bölgesi'nin kuzeyinde yer alan bir kıyı yerleşmesi olan Ayvalık tarihi dokusunu günümüze kadar koruyarak gelebilen Anadolu'nun en derin bulunan yerleşim yerlerinden biridir. Eğimli bir arazide çok yüksek olmayan tepelerin eteklerinde ve deniz kıyısına paralel seyreden sokakların iki yanını sınırlayan yapılardan oluşmuştur. Bu paralel sokaklar zaman zaman denize dik inen sokaklar ile kesilerek denizden gelen rüzgârların yerleşmenin iç kesimlerine ulaşmasını sağlamıştır. Deniz Ayvalık tarihi yerleşmesinin fiziki yapılanmasını kültürünü

ve sosyal yapılanmasını önemli derecede etkilemiştir. Ancak kıyıya sonradan yapılan müdahaleler ile deniz kıyısına açılan ve kıyı boyunca devam eden yol ve bu yolu kara tarafından sınırlayan çok katlı yapılar tarihi doku ile kıyıyı birbirinden koparmıştır. Bir kıyı yerleşmesi olan Ayvalık tarihi dokusunda su kültürü kent sakinlerinin sosyal yapısı ile fiziki çevreyi etkilemiştir. Ayvalık kent tarihi kent dokusunda su öğeleri; Ayazma, su kemeri, dere yatağı, kuyu, sarnıç ve çeşme yapıları olarak karşımıza çıkar (Şekil 1). Ayvalık Kent Merkezi'ndeki kuyular yeraltı su tabakalarının yüzeye yansımalarıdır.



Şekil 1. Ayvalık'ta noktasal, çizgisel, düzlemsel ve Ayazma su öğelerini gösteren haritalar (Doysuk ve Ark., 2004)

1821 yılında Edremit Körfezi'nde yaşayan Rumlar tarafından çıkarılan ayaklanmaya Ayvalık'ta yaşayan Rumlar da katılmıştır. Bu ayaklanma sırasında Ayvalık'ta zararlar görmüştür. Günümüze gelebilen kentin en eski yapısı, 1820 yılında inşa edilmiştir. 19. Yüzyılda inşa edildiği bilinen ve günümüze gelebilen yapılar bu isyan sırasında yıkılıp yok edilmiştir. Günümüze

gelebilen tarihi yapıların onararak ya da yeniden inşa edilmiş yapılar olduğu bilinmektedir (Kıyak,1997).

AYVALIK'TA YER ALAN SU ÖĞELERİ

Ana yol aksları ile farklı bölgelerde oluşan yerleşmenin tamamında tepelere doğru çıkıldıkça yeni yapılaşmanın giderek azaldığı tarihi yapıların sayısının arttığı görülmektedir. Yerleşmenin bu üst bölümünde yapılar gibi özgün çeşme sayısı da artmaktadır.

Kentte yer alan su yapılarından birinin içinde yer aldığı, kutsal su olarak bilinen ve adını bu suyun varlığından alan küçük bir kilise yapısı olan Feneromani Kilisesi ile çok sayıda kuyu ve çeşme yapısı kent yerleşmesinin orta kesimlerinde yer alır. Kent Merkez'inin geçmiş dönemlerini yansıtan haritalar incelendiğinde çok sayıda kuyu ve artezyenin varlığı görülmektedir.

Ancak kentte sonradan seyreden yoğun yapılaşma ile mevcut kuyuların korunmaları dikkate alınmayarak çoğu yapıların altında kalmıştır. Oysa kent merkezinin tamamında dere yatağı, kuyular, çeşmeler, su kemeri ve kutsal sayılan suyu barındıran Ayazma diğer adıyla Feneromeni Kilisesi gibi yapay ve doğal su öğeleri arasındaki ilişkinin süreklilik sunduğu gözlenir. Düzlemler, çizgi ve noktalar halinde yer alan su öğelerinden; noktalar kentte bulunan özgün çeşmeleri su sarnıçları ve su bacalarıdır. Düzlemler yeraltı sularının yüzeye yansıyan bölümünü oluşturan su kuyularının yer aldığı yüzeylerdir. Çizgiler ise su kanalı ve dere yataklarıdır. Kent Merkez'inde bu su öğelerinin dengeli bir dağılım gösterdikleri gözlenir (Doysuk ve Ark, 2004).

Noktasal su öğeleri çizgisel su öğeleri sayesinde bir süreklilik sunmakta ve düzlemsel öğeler ise bu sürekliliği tamamlamaktadır. Ancak kentte mevcut olan bu günümüzde kıyıya sonradan yapılan müdahaleler ile koparılmıştır. Yukarıda sayılan su öğeleri kentin tulumbalı kuyular, artezyen kuyuları sarnıç ve bostan dolaplarıyla beraber bir ızgara sistemin dayalı kentin alt yapısını oluştururlar. Tarihi süreçte Ayvalık kentinin şehir içinin günlük yaşamında her evin su ihtiyacı her ev inşa edilirken tasarlanan kuyu ve sarnıçta biriktirilen yağmur suyu ile karşılanmıştır (Aka,1944). İçme suyu ise kentin güneybatısında ve İzmir yolunun altında kalan Yedi Kuyulardan karşılanmıştır.

Yedi Kuyulardan getirilen su kentin içme suyu ihtiyacı için yetersiz kaldığında bölgede Kozak Yolu mevkiinde bulunan Deve Boğazı Kuyuları ile Park yakınlarında yer alan Sarı Su devreye girmiştir. Bu kaynaklardan alınan sular kentin suları tarafından fiçilerde biriktirilip tenekeler ile evlere satılarak evlerin su ihtiyacı karşılanmıştır. Ayvalık 1953 yılında Altınova'da bulunan kuyulardaki suyun şehir şebekesine katılması ile

içme suyuna kavuşmuştur (Yorulmaz, 1991, Demir, 1997); 1953'ten sonra kentteki konutlar ve diğer yapılarda su ihtiyacı şehir suyu şebekesinin bu yapıların iç mekânına alınması ile kentlinin yaşama biçimini değiştirmiştir.

Tarihi süreçte su her zaman Ayvalık Tarihi yerleşmesinin günlük yaşamında önemli olmuştur. Yukarıda belirtilen 3 bölgeden karşılanan içme suyu kent içine dengeli olarak dağıtmak amacıyla sokaklarda ve meydan da çeşmeler inşa edildiği günümüze kadar gelebilen 30'a yakın çeşme yapısının varlığından anlaşılmaktadır.

AYVALIK SOKAK ÇEŞMELERİ

Ayvalık'ta dış mekân çeşmeleri olarak karşımıza çıkan çeşmeler mahalle ve meydan çeşmesi olarak yer alırlar. Mahalle çeşmelerinin duvar çeşmesi olarak konumlanması yanı sıra meydan çeşmesi de oldukları görülür. Dış mekânda yer alan çeşmeler halka su vermek ve şehir peyzajını süslemek, zenginleştirmek amacı ile önemli noktalara yapılmış mimari değeri yüksek eserlerdir. Şehir içi çeşmeleri olan bu çeşmeler bir binanın duvarına bağımlı olarak inşa edilmiş (Şekil 2, 3) veya tamamen bağımsız olarak inşa edilmişlerdir (Şekil 4).

Ayvalık Sokak Çeşmesi Öğeleri; Ayvalık çeşmeleri kesme taş ile inşa edilmiştir. Çoğunlukla üstte yarım daire kemerle sonlanan bir niş içerisinde yer alan bir ayna taşı ile bu nişin önünde ve tabii zeminle ilişkiyi sağlayan bir mono blok taş yalaktan oluşmaktadır. Bu taş yalağın iki yanında yine bir mono blok düğün kesme taş ile sınırlandırılmıştır. Bu iki dik konumlu taş üzerine su kaplarının konulmasına veya kaba su doldurulurken oturulup dinlenmek amacıyla kullanılan öğelerdir. Çeşmeler şerit silme profilli taştan birer silme ile sonlandırılmıştır. Çeşmelerin önünde bulunan yalak içinde daima su bulunacak şekilde tasarlanmıştır. Yalağın içi tamamen su dolduktan sonra su yalağın üst bölümüne açılan delikten dışarı akıtılmaktadır.

Ayvalık Sokak Çeşmeleri Stilistik Özellikleri; Çeşmeleri iki yanda sınırlayan dikdörtgen formlu plastr üstte yarım daire formlu kemere geçmeden önce şerit silme profilli bir silme ile sonlanır. Çeşmeye karşıdan bakıldığında plastr önünde bulunan ve yalağı iki yanda sınırlayan dikdörtgen formlu dinlenme taşı plastr kaidesini, plastrın üstünde bulunan ve çeşmenin ön cephesinde iki plastr arasında kesintisiz devam eden silme profilli taşta plastr başlığı gibi algılanmaktadır. Bu silme profilli taşın üstünden başlayan ve iki plastrı birleştiren kemer bazen yarım daire şeklinde, bazen 'S' şeklinde bazen art arda devam eden 'S' şeklinde de olabilmektedir. Bir örnekte de çeşmeyi iki yanda sınırlayan plastr ve bu iki plastrın üzerinde ve çeşmenin ön cephesinde kesintisiz olarak devam eden şerit silme profilli taş ile beraber bir üçgen alınlık oluşturulduğu da gözlenir.



*Fevzi Çakmak Mahallesi Dalkıran
Mehmet Ağa Sokak Numara 4 yanı çeşme*



*Fethiye Mahallesi Cami Caddesi ve Cami Caddesi
4.Sokak Çıkmazı kesişiminde Gavur Çeşmesi*



*Merkez Hastane Caddesi 4. Sokak ile Merkez Hastane Caddesi 4. Sokak 1. Ara kesişiminde bulunan evin bahçe
duvarı çeşmesi*

Şekil 2. Bahçe duvarı üzerinde yer alan Ayvalık sokak çeşmesi örnekleri (Uçar, 2014)



Merkez Hastane Caddesi Çeşmesi



*Merkez Hastane Caddesi 4.Sokak 4. Arada bulunan
Ayazma Kilise Çeşmesi*

Şekil 3. Bina beden duvarı üzerinde yer alan Ayvalık sokak çeşmesi örnekleri (Uçar, 2014)



*Parmak Çeşme Meydanında bulunan Meydan
Çeşmesi*



*13 Nisan Caddesi 10. Sokak Hagia Triada Kilise
Çeşmesi*

Şekil 4. Meydanda yer alan Ayvalık sokak çeşmesi örnekleri (Uçar, 2014)

SONUÇ

Ayvalık tarihi dokusunda çeşme mimarisi, nitelikli yaşam koşulları yaratmada sanatkarların elinde biçim bulmuştur. Görsel açıdan estetik, sağlıklı yaşam çevresi açısından sağlıklı ve konfor bileşeni olan su Ayvalık çeşme mimarisinde kendi çağında yapım teknolojisini kılarak, kendisini kullanan toplumun uygarlık düzeyini geliştirici doğal çevre verisi olarak tarihi doku içinde yer alır. Suyu kullanan teknolojinin görsel ve estetik olarak, kent silüetine katkısı yanı sıra Fonksiyonel kullanımı tasarlanarak, kullanım koşullarına bağlı, çeşme türleri, kentsel doku içinde inşa edilmiştir.

Tarihi dokuda konumlanan su öğelerinin, kıyıya sonradan yapılan müdahaleler ile kıyı ile özgününde kurulan ilişki koparılmıştır.

Bu yapılardan, çeşmeler özgün biçimleri ile günümüze kadar ulaşabilmişlerse de acilen onarılmaları gerekmektedir. Kentte en fazla bulunan kuyular ise imar faaliyetleri sırasında korunmalarına özen gösterilmeyerek yapıların altında kalmıştır. Günümüzde sadece cami ve kilise avlusunda bulunan az sayıda kuyu ile karşılaşılabilir.

Ayazma: Sefa Caddesi'ne bağlanan bir sokak üzerinde yer alır. İçinde bulunan kuyunun kutsal olarak sayılan suyundan dolayı bu isimle anılır. Aslında bir kilisedir. 1923'te uygulanan mübadeleden sonra zeytinyağı fabrikası olarak kullanıldığından çok hasar görmüştür. Günümüzde Ayvalık Belediye'si tarafından başlatılan restorasyon çalışmaları için gerekli olan arkeolojik kazıları yapılmış ve restitüsyon projeleri hazırlanmaktadır.

Kent içi ve kıyı kesimi ile ilişkisinin yeniden kurulması için kıyıdağı trafik hafifletilmesi ve günün belli saatlerinde sadece yayaların kullanımına ayrılması planlanmalıdır.

Kentsel mekânın fonksiyonel ve görsel biçimlenişinde çeşmeler değer olarak karşımıza çıkar. Sonuç olarak çeşmeler incelendiğinde, sanatkarın düşünce insanı olarak kültürel miras ile yoğurduğu yaşamsal deneyimini, yaşam çevresine aktarmayı başararak, uygarlık tarihindeki yerini almıştır.

KAYNAKLAR

1. AKA, D., Ayvalık İktisadi Coğrafyası, s.39, Ülku Matbaası, İstanbul, 1944.
2. DEMİR, M., Ayvalık Yerleşmesinin Gelişim Süreci ve Mekânsal Yapı Analizi Bağlamında Koruma Planlamasına Yönelik Öneriler, Yıldız Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,1997.
3. DOYDUK, S.; ÇETİN, M.; UÇAR, H. Ayvalık Ağları Kentsel Yapılar Yaşam ve Su, *Ege'nin İki Yakası Sempozyumu*, s. 121-133, 2004, Ayvalık.
4. KIYAK, A.E., Kentin Biçimsel ve Mekânsal Kurgusunun Çözümlemesine Dair Bir Yöntem Önerisi Ayvalık Örneği, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.88, İstanbul,1997.
5. UÇAR, H. Balıkesir Üniversitesi Müh-Mim Fak. Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı Öğr. Üyesi, Fotoğraf ve Belge Arşivi 2014.
6. YORULMAZ, A., Ayvalık'ı Gezerken. (s.88) Geylan Yayınları,1991.

